

Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Важливе місце в процесі дослідження генези козацтва належить з'ясуванню його соціального портрету. Актуальність цього питання зумовлена широким спектром джерел формування козацької верстви. Крім того, слід враховувати відношення до козацтва урядових кіл, особливо польських. Після Люблінської унії в офіційній документації фігурували виключно реєстровці або ж набрані до війська на час чергових воєнних кампаній. В епістолярній спадщині магнатів та шляхти козаки часто називалися хлопами, черню, розбійниками. Тому для складання узагальнених даних вимагається копітка робота по виявленню, відбору і систематизації наявних документальних свідчень.

Фактичний поділ козацтва на два прошарки – старшину і рядових простежується вже з середини XVI ст., як у середовищі перебуваючих на королівській службі, так і в запорозькій громаді. Відповідно різним було їх суспільне становище, що впливало на формування соціального портрету. Для з'ясування останнього найбільш перспективним є застосування методу просопографії, тобто висвітлення біографій найтиповіших репрезентантів певного осередку в той чи інший період. Йдеться про походження, майнове становище, заняття, стиль поведінки.

Немає сумніву, що вищих щаблів козацької ієрархії досягали переважно люди, які, крім природних даних, мали ще й специфічний набір необхідних чинників: освіченість, відповідний рівень культури, матеріальний стан, що значною мірою визначалося походженням. З виникненням козацького реєстру до його верхівки, як правило, входили представники шляхетського стану – Ян Бадовський, Федір Дід, Іван Головач, Войтех Чоновицький, Криштоф Косинський, Григорій Лобода. В наступні десятиріччя старшина Війська Запорозького поповнювалася й вихідцями з інших соціальних верств, хоча шляхтичі завжди становили значний її відсоток. Характеризуючи суспільне становище козацької старшини в кінці XVI – першій половині XVII ст., Василь Гришко, зокрема, писав: «І тоді в апараті козащини мали бути люди, що відповідали за її господарчо-військову організацію, що мусіли вдаватися і до побирання стацій на користь козаків, як оборонців краю, з сільського населення. І тоді вже постала межа, що відграничувала не тільки селянство від військового аристократизму,

а й рядові козацькі маси. Тоді ще в лавах козацьких жила і діяла верхівка, що становила хребет військової адміністрації і що вела своє господарство, користуючись і працею своїх підданих. Тоді ще серед козаків витворилась її заможніша й культурніша зверхня верства»¹.

Серед славних запорозьких ватажків помітно вирізняється фігура гетьмана Петра Сагайдачного. Рік його народження невідомий, але окремі біографічні дані знаходимо у «Віршах на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», написаних ректором Київської братської школи Касіяном Саковичем². Вихідець з православної шляхетської родини села Кульчиці, що на Самбірщині, Сагайдачний здобув освіту в Острозькій школі, яка відповідала тогочасному вищому навчальному закладу. Прогресивні традиції школи справили благодатний вплив на формування світогляду і вибір життєвого шляху молодого шляхтича. Однак цивільна служба не прийшлася до душі талановитого юнака, і він віддав перевагу лицарському ремеслу.

На Запорозжі Петро Сагайдачний досить швидко здобув авторитет, беручи участь у військових експедиціях січовиків. Згодом козаки обирають його кошовим отаманом. Під проводом Петра Сагайдачного запорожці здійснювали успішні морські походи на турецькі фортеці Кафу, Ізмаїл, Кілію, Синоп, Трапезунд. Згодом він вступив на державну службу і між 1610 і 1613 рр. вперше обирався старшим реєстру. В умовах соціальної напруги Сагайдачний проявив неабиякі дипломатичні здібності під час Вільшанської (1617) та Роставицької (1619) комісій – угод між реєстровим козацтвом і коронним гетьманом Станіславом Жолкевським. Проживання реєстровців обмежувалося королівщинами, а місце служби – Запорозжям. Водночас успіхами у військових справах Петро Сагайдачний дав відчутти властям силу козацтва і його необхідність для держави. Польський полководець Якуб Собеський зазначав: «Завжди вірний королю і Речі Посполитій, він був суворим у справі придушення козацького свавілля; часто навіть не роздумуючи, карав смертю за найменші провини; свої недолюбливали його за це і неодноразово волею більшості він ледве не був позбавлений верховного проводу запорозьким військом. До забобонності ревнивий прихильник православного обряду, він був зятятим ворогом тих, хто переходив у лоно римської церкви; все це давало привід його противникам до самої його смерті тримати в підозрі його відношення до Речі Посполитої»³.

Прагнення добитися прихильності Сигізмунда III для поліпшення становища православних в Україні стало визначальним у рішенні Петра Сагайдачного вирушити в експедицію до Москви восени 1618 р. на допомогу королевичу Владиславу. На чолі 20-тисячного загону козаків гетьман оволодів Путивлем, Лівнами, Єльцем і розгромив царське військо під Серпуховом. Про облогу Москви документальних свідчень майже не збереглося. Лише в одному з російських літописів

говориться, що під час штурму Кремля 1 жовтня «тех литовских людей от города отбиша, гетман же отыде прочь и стал опять в таборах»⁴. Переговори між Владиславом і царськими посланцями завершилися підписанням Деулінського перемир'я 1 грудня 1618 р., згідно з яким королевич відмовився від московського престолу, а до складу Речі Посполитої відійшла Смоленська земля та Чернігово-Сіверщина.

Сигізмунд III не стримав слова щодо надання свободи православ'я в Україні. Очевидно, це значною мірою вплинуло на політичну орієнтацію гетьмана. На початку 1620 р. Сагайдачний відрядив до Москви посольство на чолі з Петром Одинцем. Гетьман виступив з пропозицією перейти на царську службу⁵. Запорозькі посланці були прийняті в Посольському приказі. Однак московський уряд не дав позитивної відповіді на прохання козаків, зважаючи на умови Деулінського перемир'я.

Восени 1620 р. за участю Петра Сагайдачного відбулося відновлення православної церковної ієрархії, яка занепала після Берестейського собору. Єрусалимський патріарх Феофан висвятив п'ятьох єпископів на православні кафедри, а ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Йова Борецького – у сан митрополита київського і галицького. Ця подія привела до загострення відносин між польсько-шляхетським урядом і козацтвом. Однак загроза турецької агресії після поразки кварцяного війська на Цецорських полях змусила короля знову звернутися за допомогою до Сагайдачного.

Більше місяця тривали бої під Хотином (1621), в результаті яких армія султана Османа II зазнала значних втрат. Вирішальна роль у відсічі турецької експансії належала українським козакам, слава про яких, за словами сучасника, «поширилася далеко серед різних народів»⁶. В одній з битв Петро Сагайдачний був тяжко поранений. Перебуваючи на лікуванні в Києві, він заповів своє майно на освітні й благодійні цілі.

Коріння шляхетської родини Сулим також відноситься до західноукраїнського регіону. У XVI ст. вони володіли маєтностями в Кременецькій волості на Волині, а в 1577 р. Георгій Сулима займав посаду кам'янецького мечника⁷. З часом бачимо Михайла Сулиму серед засновників нових поселень на Подніпров'ї. Очевидно, саме в с. Рогощі Любецького староства в його сім'ї й народився син Іван⁸, якому в майбутньому судилося здобути гетьманську булаву.

Молоді роки Івана Сулими проходили традиційно для людини його стану. Одержавши певну освіту, він пішов на службу до Станіслава Жолкевського. За історичними джерелами, в 1615 р. Сулима згадується управителем магнатських маєтків на Переяславщині, де й одержав у нагороду села Лебедин, Кучаків та Сулимівку. Однак в наступні роки його життя різко змінюється. Можливо, через конфлікт з Жолкевським Іван Сулима опинився на Запорозжі і вступив до січового товариства. Завдяки природним здібностям та мужності він здобув авторитет серед запорожців.

Після загибелі гетьмана Михайла Дорошенка восени 1628 р. на козацькій раді запорожці вручили булаву досвідченому Івану Сулимі. Як і попередник, він неодноразово очолював походи до Криму, боронив південне прикордоння від татарської агресії. Водночас ім'я Івана Сулими більш відоме завдяки виступу в 1635 р. проти утвердження польського панування в Україні. Повідомлення про цю подію швидко поширилося не лише в межах Речі Посполитої. Зокрема, паризька «La gazette» вмістила цілу статтю про подвиг запорозького лицаря⁹. Це не випадково, адже в Європі точилася Тридцятирічна війна (1618–1648), і представники ворогуючих сторін намагалися залучити на свій бік українське козацтво.

Виконуючи умови договору з Туреччиною (1634) про приборкання запорожців, уряд Речі Посполитої прагнув взяти під контроль сполучення між Запорожжям і волостями. З цією метою влітку 1635 р. поблизу Кодацького порогу була зведена фортеця, в якій перебував гарнізон жовнірів¹⁰. Поява нового форпосту польської влади на Подніпров'ї стала своєрідним викликом українському козацтву. З прибуттям на Січ Івана Сулими із чорноморського походу розпочалася підготовка до повстання.

На початку серпня близько 3000 козаків виступило із Запорожжя до Кодацького замку. В ніч на 12 серпня вони штурмом оволоділи фортецею і знищили гарнізон. За наказом Сулими дерев'яні споруди були спалені, а вали зруйновані. Після цього козаки повернулися на Запорожжя і протягом кількох місяців утримували оборону на одному з дніпровських островів. Організовані королівським комісаром Адамом Киселем загони реєстровців неодноразово штурмували добре укріплений табір повстанців. Зрештою Іван Сулима був схоплений прихильниками угоди з властями і відправлений до Варшави. За рішенням сейму гетьмана і трьох його сподвижників стратили на центральній площі столиці Речі Посполитої. Справу Івана Сулими продовжили його сини Степан, Северин і Федір в роки Національно-визвольної війни.

Вихідець з остерського боярства Яків Острянин часто зустрічається в літературі під іменем Яцька, Степана, Стефана. Цілком ймовірною здається перша згадка про нього за 1621 р., зважаючи на традицію спільних дій запорожців і донських козаків проти турецько-татарської агресії. Посланець московського царя Михайла Федоровича (1613–1645) боярин Семен Опухтін, прибувши з Дону, розповідав у Посольському приказі: «Ходили де з Дону на море на добычу атаманы и козаки, атаман Василей Малыгин, а с ним 1300 человек да с ними же запорожских черкас 400 человек. Атаманы были у всех черкас и казаков больше: черкашения Сулим, да Шило, да Ятцкой»¹¹. Участь Якова Острянина в експедиціях запорожців дозволила йому здобути не лише військовий досвід, але й авторитет серед січового товариства.

Спираючись на заслуги перед Річчю Посполитою, українське козацтво після Хотинської війни намагалося розширити свої права

і привілеї, а також підтримувало прагнення офіційного визнання православної ієрархії на чолі з митрополитом Йовом Борецьким. Ці питання складали основу козацької інструкції на сейм. Послами до Варшави (1625) виступали Яків Острянин, Ілляш Федорович і Дацько Гордієнко¹². Як це траплялося і раніше, вирішення українських справ сейм переніс на майбутнє, що стало однією з причин козацького повстання під проводом гетьмана Марка Жмайла в 1625 р. Вірогідність участі в ньому Якова Острянина досить реальна, оскільки головну рушійну силу становило реєстрове козацтво.

Під час Смоленської війни (1632–1634) полк Якова Острянина діяв на території Московської держави в районі Білгорода, Севська і Валуйок. З початком 1634 р. головна увага уряду була зосереджена на організації сил під Смоленськом, але звісток про участь у цій кампанії Якова Острянина немає. Ймовірно, що причиною його повернення в Україну стали незгоди із фактичним керівником сіверського напрямку польсько-шляхетських військ князем Яремою Вишневецьким – наймогутнішим магнатом Лівобережжя. Як наслідок – участь Якова Острянина у виступах проти місцевої влади на Полтавщині взимку 1634–1635 років.

Очевидно, після війни Яків Острянин остаточно осів поблизу Полтави у межиріччі Ворскли і Коломака. Онук славного гетьмана Іван Іванович Іскра, продаючи частину своїх земель, зробив запис (1678) у полтавському уряді: «Дед мой, славной памяти небожчик Янко Острянин полецил (передав. – Авт.) небожчику моему Ивану Искре Ковжижу с лесом, з сеножатми, з плесами»¹³. Вартість маєтності оцінювалася в 400 польських злотих. Поблизу Ковжижа Якову Острянину належало й урочище Соколиний Байрак. Право на володіння частиною останнього добивалася в полтавському суді (1668) дочка Марія¹⁴. У сім'ї Острянина зростало два сини – старший Іван і молодший Йосип.

Влітку 1637 р. на Подніпров'ї спалахнуло козацьке повстання під проводом гетьмана Павла Бута, яке поширилося й на Лівобережжя. Один із загонів, що діяв поблизу Полтави, очолював Яків Острянин. За участь у повстанні його родинні маєтності на Київщині передавалися у володіння польського шляхтича Мацея Доманського¹⁵.

Після однієї з битв проти коронного війська Острянин відійшов на Запорожжя, де йшла підготовка до нового виступу на волості. На козацькій раді він був обраний гетьманом. Разом з Дмитром Гунею, Карпом Скиданом, Мартином Незнанським Острянин провів велику підготовчу роботу напередодні збройного повстання. Їх листи і грамоти розповсюджувалися майже по всіх українських землях, навіть у віддалених місцях Поділля, Волині, Покуття¹⁶. З проханням про допомогу із Січі на Дон направилося козацьке посольство.

Перші успіхи у боях з коронним військом на Полтавщині сприяли розгортанню повстання на всьому Подніпров'ї і Лівобережжі. Проте

підхід нових шляхетських сил зумовив кровопролитні битви під Лубнами та Жовнином. Окремі загони народних месників не мали змоги підтримати оборонців табору Якова Острянина поблизу гирла р. Сули. Втративши надію на успіх, в ніч на 31 травня 1638 р. він разом з частиною козаків переправився через Сулу і пішов на територію Московської держави¹⁷.

Вступивши на царську службу, Яків Острянин заснував містечко Чугуїв на рубежі зі степом і вів боротьбу проти татарських кочівників. Разом з тим, запорожцям важко було вжитися з бюрократією російських воевод¹⁸. В результаті міжусобної боротьби навесні 1641 р. Яків Острянин загинув, а козаки повернулися в Україну. Син Іван поселився поблизу Полтави, де очолював козацьку сотню в роки Національно-визвольної війни. Онуки гетьмана Іван та Захарій досягли вищих старшинських урядів відповідно як соратники Івана Мазепи та Семена Палія.

До козацької еліти Війська Запорозького належали представники родини Федоровичів – овруцьких ординських слуг, а потім замкових зем'ян, за якими було визнане шляхетство. Гурко, Юхно та Іван Федоровичі фіксуються в джерелах кінця XV ст.¹⁹. У 1516 р. Гурко як слуга князя Костянтина Острозького одержав маєтність у довічне володіння²⁰. В описі Овруцького замку 1545 р. серед замкових слуг фігурує Фетист Федорович²¹. Козацький полковник Сасько (Сашко) Федорович у якості посла запорожців їздив з Еріхом Лясотою (1594) до німецького імператора Рудольфа II²², відзначився також як сподвижник Семерія Наливайка та Григорія Лободи²³. У поході під Хотин (1621) один із козацьких полків очолював Тиміш Федорович²⁴, а посланцем до Варшави від реєстрового війська (1625) виступає Ілляш Федорович. Свідками на копному суді Овруча (1629) виступали бояри Онуфрій і Гнат Федоровичі²⁵, а Тарас зафіксований тоді ж літописцями корсунським полковником²⁶. Навесні 1630 р. він очолив козацьке повстання на Подніпров'ї. Завдяки широкій агітації гетьману Тарасу Федоровичу вдалося мобілізувати на боротьбу проти коронного війська десятки тисяч чоловік. Вперше в козацьких універсалах поряд із традиційними становими вимогами містилися заклики до ліквідації уніатства й католицизму в Україні. Силою зброї коронному гетьману Станіславу Конецпольському не вдалося зламати опір повстанців під Переяславом. Переговори між ворогуючими сторонами завершилися компромісною угодою. Основою взаємовідносин між урядом і реєстровим військом залишався Куруківський договір. Тарас Федорович не погодився на дані умови і з частиною козаків відійшов на Запорожжя. Весною наступного року він знову розіслав на волості заклики для продовження боротьби, але через суперечності в рядах козацтва справа до повстання не дійшла²⁷.

Військовий талант Тараса Федоровича був відомий, тому не випадково бачимо його разом з Тимошем Орендаренком і Яковом

Острянином серед козацьких полковників в ході Смоленської війни. Свідчення про подальшу долю Тараса Федоровича скупі і фрагментарні: на козацькій раді поблизу Канева (1635) він виступав із закликом до повстання і навіть їздив на Дон за підтримкою. Белгородський воєвода Афоній Тургенев сповіщав у червні про від'їзд Тараса Федоровича до Москви, «чтобы государь велел селиться на своей земле»²⁸. За словами літописця, він брав участь у всіх козацьких справах «и скончался спокойно»²⁹. Даному свідченню можна довіряти, як винятковому випадку, зафіксованому сучасником, оскільки життя козацьких ватажків, хто виступав проти польського режиму в Україні, переважно закінчувалося трагічно. Між тим, лише в Канівському полку (1649) до козацького реєстру були вписані Степан, Данило, Василь, Марко і Остап Федоровичі³⁰.

Вищі уряди серед перебуваючих на державній службі вже з 80-х рр. XVI ст. займали вихідці із шляхетської родини Кулаг. Захар відзначився у битвах проти кримських татар разом із Михайлом Ружинським та Богданом Микошинським, а Оліфер Кулага записаний отаманом козацького війська, яке повернулося з московської експедиції (1581)³¹. Очевидно, нащадок одного з них в 1631 р. був обраний старшим реєстру. У вересні він повідомив коронного гетьмана Станіслава Конецпольського про прибуття в Україну послів шведського короля Густава-Адольфа з пропозицією до Війська Запорозького виступити у складі антигабсбурзьких сил на території Австрії³². Наближалася війна з Московією, і тому польські власті перешкодили місії скандинавських посланців.

Родовід соратника гетьмана Петра Сагайдачного Оліфера Остаповича Голуба, який протягом 1622–1624 рр. обіймав посаду старшого реєстру, бере початок на Волині. Цілком можливо, що й Іван Голуб, зафіксований у тарифі подимного Волинського воєводства (1629) як служилий шляхтич, мав пряме відношення до козацького ватажка³³. Останні свідчення про запорозького полковника Оліфера відносяться до часу Смоленської війни. До речі, немало спільного в його долі з іншим козацьким гетьманом Михайлом Дорошенком. Учасник Хотинської битви Дорошенко з 1625 по 1628 рр. був старшим реєстрових. Відзначився у боротьбі проти татар. Загинув Михайло Дорошенко під час одного з походів до Криму³⁴. Його онук Петро в 1665 р. здобув булаву гетьмана України.

Старшинський контингент Війська Запорозького значною мірою поповнювався представниками замкових зем'ян та бояр Північної Київщини. Серед них вихідці з Любеча – Семаковичі, Гладкі, Тупичі, Пушкарі, Жуки, а також старші реєстру Григорій Чорний (1629–1630), Василь Томиленко (1636–1637), Сава Кононович (1637). До речі, про матеріальне становище старшини яскраво свідчить, зокрема, запис, здійснений переяславським міським писарем Григорієм Билкевичем від 28 січня 1637 р., про продаж полковником Війська Запорозького

Савою Кононовичем кам'яного будинку міщанину Кирилу Огризку за 500 польських злотих³⁵. Остерські та овруцькі зем'яни – ленники в козацькому житті представлені родинами Вешняків, Пашин, Шумейків, Тетерь, житомирські – Заньковичів, Зубовичів, Андрієвичів, Шавул, київські – Прокоповичів, Хомичів, Медведовських, Яблоновських, Мух³⁶. Очевидно, до киян належав і рід Кизимів. У грамоті Бориса Годунова до Криштофа Косинського (1593) серед представників посольства до Москви згадується козацький старшина Кизим³⁷. У ранзі сотника брав участь у Хотинській війні Богдан Кизим. Йому ж Петро Сагайдачний доручив супроводжувати єрусалимського патріарха Феофана до кордону Речі Посполитої з Османською імперією. Богдана Кизима бачимо й серед ватажків повстанців у 1630 р. Для боротьби проти коронного війська в 1637 р. він очолив 4-тисячний загін поблизу Києва. Водночас бойові рейди по Лівобережжю здійснював його син Кизименко³⁸. Можливо, це той самий Матвій Кизименко, учень Київської братської школи, який виголосив у квітні 1622 р. один із віршів Касіяна Саковича пам'яті Петра Сагайдачного³⁹. Полонених Богдана Кизима з сином польний гетьман Микола Потоцький спеціально привіз до столиці воєводства. У присутності великої кількості киян вони були страчені на Замковій горі.

З дрібного боярства та зем'ян-ленників походили козацькі родини Байбузів, Волевачів, Ворон, Івановичів, Кліш, Мокієвських, Рубців, Виговських. Найдавніші свідчення про представників останньої відносяться до кінця XV ст., а саме: Виговського-Лучича і Виговського-Давидовича⁴⁰. Сигізмунд I в 1541 р. надав землю Скочковську у Вигові овруцьким зем'янам Лучичам для виконання ними земської служби. Права на землеволодіння були підтверджені їм наступними правителями в 1546 та 1611 рр.⁴¹ Служилий шляхтич Овруцького повіту Остап Виговський згадується в 20-х роках XVII ст. При Богдані Хмельницькому його сини Данило і Костянтин здобули полковницькі посади, а Федір відзначився як козацький дипломат⁴². Проте найвідомішим з родини став Іван. Він здобув освіту, ймовірно, у Київській братській школі, оволодів кількома іноземними мовами. З кінця 20-х рр. служив писарем у луцькій міській канцелярії, ведучи одночасно й адвокатську практику⁴³. Згодом продовжував працювати в київському гродському суді. Коли почалася Національно-визвольна війна, Іван Виговський перебував у армії коронного гетьмана Миколи Потоцького. Після Корсунської битви (1648) він потрапив у полон до повстанців, де дав присягу вірно служити козацькому гетьману. Вже наступного року Іван Виговський став генеральним писарем Війська Запорозького. Саме в генеральній канцелярії народжувалися важливі рішення, які поруч з військовими перемогами визначали долю молоді держави. В 1657 р. козаки обрали Івана Виговського наступником Великого гетьмана.

Характерний шлях до гетьманської булави пройшов і Богдан Хмельницький. Виріс він у сім'ї чигиринського зем'янина, який пере-

бував на службі Яна Даниловича. В одному з українських літописів вказується навіть на канцелярську роботу Михайла Хмельницького при дворі магната⁴⁴. Однак ширше відоме його заняття осадництвом на Подніпров'ї. Поблизу Чигирин Михайлу Хмельницькому належав хутір Суботів. Син Богдан одержав добру освіту у львівському єзуїтському колеґіумі⁴⁵. Очевидно, в ролі пахолка магната, оскільки реєстрові козаки не залучалися до експедиції, разом з батьком він виступив у складі коронного війська до Молдови на Цецорські поля (1620). Після дворічної турецької неволі повернувся до Суботова. Польський шляхетський історик Веспасіан Коховський називав Богдана Хмельницького сподвижником Тараса Федоровича⁴⁶. Документальні свідчення про це відсутні, хоча цілком можливо, що вже з початку 30-х років Хмельницький вступив на королівську службу. Дана теза має реальне підґрунтя, адже за незначний період козаки не займали провідні посади в реєстрі. У грудні 1637 р. Богдан Хмельницький підписав акт капітуляції як військовий писар⁴⁷. В цей час на долю Богдана Хмельницького випало тяжке випробування. Виступаючи представником Війська Запорозького, він проявив неабиякі дипломатичні здібності у стосунках з властями. Ординацією 1638 р. посада військового писаря була скасована. Згідно Маслоставській комісії, Богдан Хмельницький мусив задовольнитися становищем чигиринського сотника. В наступне десятиріччя він, як і більшість реєстровців, зазнавав утисків від властей, зокрема, чигиринського старости Даніеля Чаплинського⁴⁸. Конфлікт з останнім став приводом втечі на Запорожжя. На початку 1648 р. козаки вручили своєму провіднику гетьманську булаву. Очоливши повстанську армію, Богдан Хмельницький повів успішну боротьбу проти іноземного панування, заклав основи Української козацької держави.

Зрештою, говорячи про вихідців з шляхти, слід пам'ятати про досить складну структуру цього соціального стану. Яскраву характеристику тих, хто з самого початку приєднався до війська Богдана Хмельницького, подав історик В'ячеслав Липинський: «...по-перше, середньозем'янське "лицарство", володіюче одним або щонайбільше кількома селами, що користує *de jure* з повноти політичних шляхетських прав, але *de facto* є гноблене під оглядом національним і підупадає в економічній боротьбі з латифундіями... По-друге, середня і дрібна, напівупривілейована шляхта, осаджена за воєнним правом. По-третє, т. зв. "неосіла" шляхта, позбавлений землі шляхетський пролетаріят найрізномордніших категорій»⁴⁹. Представники саме цих соціальних верств склали основу керівного ядра Війська Запорозького, зокрема, серед полковників: Іван Богун, Іван Бруяка, Данило Виговський, Остап Гоголь, Петро Головацький, Михайло Громика, Григорій Гуляницький, Василь Дворецький, Петро Дзід, Антон Жданович, Михайло Зеленський, Іван Креховецький, Михайло Криса, Михайло Кричевський, Іван Кунцевич, Григорій Лесницький, Станіслав

Морозивицький, Данило Нечай, Іван Нечай, Павло Тетеря, Адам Хмелецький, Павло Хмельницький, обозний Іван Чернята, осавули Михайло Лучченко і Дем'ян Лисовець, суддя Самійло Зарудний⁵⁰. Вихідці з шляхетських родин обіймали й інші посади генеральної та полкової старшини.

Отже, наведені дані свідчать про походження козацької старшини з середовища зем'ян, бояр та шляхти. Матеріальне становище, освітній рівень та бойовий гарт дозволяли їм здобути авторитет у запорозькій громаді і займати вищі урядові посади в реєстровому війську. Характер занять, етнічна належність, усталені в її середовищі цінності сприяли консолідації козацької верхівки в єдиний соціальний прошарок. Вагомими чинниками в цьому процесі виявилася боротьба за відстоювання станових прав та підтримка православ'я перед засиллям уніатства і католицизму.

¹ Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // ЗНТШ. – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 41.

² Сакович К. Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного // Українські гуманісти епохи відродження. – Ч. 2. – К., 1995. – С. 231–249.

³ История Хотинского похода Якуба Собесского // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – К., 1898. – С. 60.

⁴ Максимович М. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном // Максимович М. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С. 362.

⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. – М., 1953. – Т. 1. – С. 15.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów II. – Spr. 1161. – S. 4.

⁷ Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі – Чтения ИОНЛ). – Кн. 8. – Отд. 2. – К., 1894. – С. 89.

⁸ Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. – К., 1884. – С. IV.

⁹ Наливайко Д.С. Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. у Західній Європі // Середні віки на Україні. – Вип. 2. – К., 1972. – С. 47.

¹⁰ Dubiecki M. Kudak twierdza kresowa i jej okolice. – Warszawa, 1879. – S. 70–76.

¹¹ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 1. – С. 24.

¹² Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – С. 528.

¹³ Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII вв., собираемые А.М. Лазаревским // Русский архив. – 1875. – Кн. 3. – С. 302.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 1. – С. 202.

¹⁶ Dyariusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego (далі – Dyariusz...). – Kraków, 1858. – S. 90.

¹⁷ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 1. – С. 225.

- ¹⁸ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУК). – Ф. КМФ, оп. 1, спр. 9. – Арк. 1–2.
- ¹⁹ Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия) // Чтения ИОНЛ. – Кн. 6. Приложение. – К., 1892. – С. 51, 78.
- ²⁰ ЦДІАУК. – Ф. 840, оп. 1, спр. 10. – Арк. 48.
- ²¹ Архив ЮЗР. – Ч. 4. – К., 1867. – Т. 1. – С. 41.
- ²² *Лясота Еріх*. Щоденник // Жовтень, 1984. – № 10. – С. 108.
- ²³ *Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620*. – Kraków, 1868. – S. 61–64.
- ²⁴ Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. – С. 250.
- ²⁵ Архив ЮЗР. – Ч. 4. – Т. 1. – С. 76.
- ²⁶ Російська державна бібліотека. Відділ рукописів. – Ф. 152, спр. 32. – Арк. 94.
- ²⁷ *Шербак В.О.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – К., 1989. – С. 36–41.
- ²⁸ Російський державний архів давніх актів. – Ф. 210, оп. 1, Приказний стіл, стовп. 99. – Арк. 7.
- ²⁹ Російська державна бібліотека. ВР. – Ф. 152, спр. 32. – Арк. 95.
- ³⁰ Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С. 97, 99, 107, 110.
- ³¹ *Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1894. – Т. 20. – S. 155.
- ³² *Крип'якевич І.П.* Козаччина у політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // ЗНТШ. – Львів, 1914. – Т. 117–118. – С. 111.
- ³³ *Баранович О.І.* Залюднення України перед Хмельниччиною. – К., 1930. – С. 43.
- ³⁴ Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 2. – С. 165.
- ³⁵ Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. 2, спр. 20869. – Арк. 1.
- ³⁶ *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 248–249.
- ³⁷ *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1995. – С. 62.
- ³⁸ *Dyariusz...* – S. 70.
- ³⁹ Сакович К. Назв. праця. – С. 244.
- ⁴⁰ Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия). – С. 44.
- ⁴¹ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – К., 1863. – С. 314–320.
- ⁴² *Мищик Ю.А.* Иван Виговський // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 192.
- ⁴³ Архив ЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – К., 1883. – С. 605–617.
- ⁴⁴ Національна російська бібліотека ім.М.Є. Салтикова-Щедріна. Відділ рукописів. – Ф. 27, спр. QIV. 451. – Арк. 4.
- ⁴⁵ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 42–43.
- ⁴⁶ *Kochowski Wespazian*. Annalium Poloniae ab obitu Vladyslaw IV. – Cracoviae, 1688. – Т. 1. – S. 270.
- ⁴⁷ *Dyariusz...* – S. 68.
- ⁴⁸ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 47.
- ⁴⁹ *Липинський В.* Станіслав Кричевський // *Липинський В.* Твори. – Т. 2. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. – Філадельфія, Пенсильванія, 1980. – С. 117.
- ⁵⁰ *Крип'якевич І.П.* Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 123–124.